GREEK ENLIGHTENMENT. BISHOP AND THEOLOGIAN NIKIFOR THEOTOKIS

Claudiu Cotan
Assoc., Prof., PhD., „Ovidius" University of Constanţa

Abstract: The 18th century offered the European society a new view on the world promoted by the Western intelligentsia which influenced the life of the Western Church. The illuminist thought bought about a certain form of secularization of the society, an alienation from the religious life which dressed sometimes anti-ecclesiastic forms. It was in such a society that one of the greatest Greek thinkers was formed as intellectual. Although born in Corfu, under the Ottoman occupation, Theotokis studied in the great European universities and worked as professor in Corfu, Moldova and Russia. He ended his activity as missionary metropolitan with outstanding pastoral service. I shall present in the pages of this study his activity and great theological, pastoral, and missionary work.

Keywords: theologian, intellectual, missionary, teacher, metropolitan, Enlightenment, school

Începînd cu secolul al XVIII-lea cultura occidentală a pătruns tot mai mult în lumea ortodoxă, nemaifiind accesibilă doar unui număr redus de persoane care aveau un contact direct cu intelectualitatea catolică din Italia sau Franţa sau cu cea reformată din centrul Europei. Se asistă în această perioadă şi la o adevărată presiune religioasă occidentală asupra Orientului ortodox. Se petrece astfel la un fenomen socio-cultural de mare importanţă pentru Răsăritul ortodox. Răspîndirea culturii occidentale în spaţiul ortodox se datorează propagandei misionarilor, cărţilor religioase şi şcolilor confesionale catolice şi protestante. Prozelitismul catolic sau protestant a dat însă rezultate mediocre în comparaţie cu eforturile depuse, dar a pus populaţia ortodoxă în legătură directă cu gîndirea iluministă. Reacţia ortodoxă a fost aceea de a anihila noile influenţe şi de formare a unei conştiinţe panortodoxe.

Un alt eveniment important a fost instalarea primelor misiuni diplomatice ale puterilor europene la Constantinopol. Deşi acestea nu au contribuit la îmbunătăţirea situaţiei creştinilor aflaţi sub stăpînirea turcilor, secolul al XIX-lea a adus totuşi schimbări în bine pentru ortodocşi, la aceasta contribuind şi spiritul occidental promovat de Reforma protestantă şi de iluminismul francez. O anumită formă de secularizare a societăţii a început să se formeze şi în spaţiul ortodox. Renaşterea culturală greacă s-a datorat nu numai iluminismului, ci şi sprijinului cultural oferit de Biserica Ortodoxă. În acest sens, este cunoscută lucrarea ierapostolică a lui Cosma din Etolia, care a făcut o adevărată misiune de evanghelizare, dar a construit şi numeroase şcoli prin care s-a întreţinut sentimentul unităţii naţionale elene.

Prin strădanii deosebite, Patriarhia Ecumenică a construit „Marea Şcoală", în care au învăţat numeroşi clerici, primii profesori şi scriitori greci, dar şi domnitori români. La Sinodul local din 1593, patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea i-a îndemnat pe episcopi să organizeze şcoli în bisericile de enorie, în mănăstiri şi chiar în casele parohiale. De cele mai multe ori profesorii din astfel de şcoli erau preoţi sau monahi. Pentru pregătirea elevilor se foloseau cărţile bisericeşti care aveau rolul de manuale didactice. Dintre şcolile întemeiate unele au devenit renumite, cum au fost Academia athonită, Şcoala din Iannina, Şcoala din Chios, Şcoala din Smirna şi Academia din Moshopole, adevărate centre de promovare a culturii şi limbii elene. Trebuie remarcat faptul că în timpul stăpînirii otomane (1453-1821), din cei aproximativ 800 de scriitori greci, cea mai mare parte au fost clerici, teologi sau simpli călugări. În secolul al

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

XVIII-lea, în astfel de şcoli s-au format şi doi mari teologi: Evghenios Vulgaris[1], autor şi traducător al unor lucrări de fizică, şi Nichifor Theotokis, matematician şi teolog renumit. Cei doi oameni de cutură au fost şi ierarhi de seamă ai Bisericii Ortodoxe cu mari împliniri pastorale.

Ceea ce interesează la Evghenios Vulgaris este în primul rînd latura literară şi politică a activităţii sale. Sentimentele sale patriotice s-au arătat încă de cînd era profesor la Academia athonită. A redactat memorii împărătesei Ecaterina a Rusiei în favoarea eliberării Greciei de sub stăpînirea otomană şi a publicat broşuri cu carater patriotic şi naţionalist care au circulat în Grecia în timpul războaielor duse de ruşi împotriva Porţii otomane. Deşi în final s-a arătat un adversar al lui Voltaire i-a tradus broşurile menite să trezească aversiunea faţă de turci şi să reînsufleţească speranţele celor care aspirau la eliberarea ţării. În 1776, un călugăr din Patmos îl numea pe iluministul francez „binefăcătorul umanităţii". În 1793, cînd Voltaire a fost condamnat de către Patriarhia Ecumenică, Vulgaris l-a aşezat pe scriitorul francez printre „marii necredincioşi".

Pe un drum asemănător a mers şi Nichifor Theotokis[2], care a publicat în 1794 o lucrare critică asupra operei iluministului francez. Renumele său se bazează pe cunoscutele *Evanghelii de duminică*, pe *Comentarea Evangheliilor* din 1796, şi pe exegeza *Faptelor Apostolilor* şi a *Epistolelor*, lucrări citite în biserici aproape în fiecare duminică[3]. Nichifor Theotokis a avut meritul de a fi contribuit la „redescoperirea" teologiei patristice, în special prin dragostea sa pentru literatura ascetică. Predicile şi cuvîntările sale sunt şi astăzi actuale şi un exemplu de grije pentru credinţa şi viaţa morală a creştinilor ortodocşi. Cu toate că Patriarhia Ecumenică continua tradiţia ortodoxă, arătîndu-se reticentă la noile idei, fanarioţii păşeau grăbiţi spre ideile lansate de revoluţionarii francezi. Iluminismul european a fost însă trecut prin trupul Bisericii Ortodoxe care l-a curăţat de elementele anticlericale, astfel încît în spaţiul ortodox a îmbrăcat o haină deosebită ţesută din noile ideologii sociale şi seculara tradiţie ortodoxă. Şi în spaţiul românesc îi vedem pe revoluţionarii paşoptişti stăpîniţi de ideile iluminismului francez, dar şi de credinţa şi morala creştină.

Nichifor Theotokis şi Evghenios Voulgaris au fost cei mai importanţi teologi ortodocşi şi unii dintre cei mai mari oameni de cultură greci din secolul al XVIII-lea. Dacă despre cei doi teologi literatura istorică din ţara noastră aminteşte unele lucruri, despre activitatea lor teologică, care este şi cea mai importantă, nu se pomeneşte aproape nimic. Preocuparea lor pentru ştiinţele exacte, pentru matematică şi fizică, nu a diminuat, ci le-a amplificat pasiunea pentru teologie, pentru slujirea lui Dumnezeu şi a oamenilor ca ieromonahi, profesori, apoi ca arhiepiscopi ai Bisericii Ortodoxe Ruse. Teologia românească, mai cu seamă din ultimii ani, a acordat o atenţie specială vieţii duhovniceşti şi teologiei Sfîntului Nicodim Aghioritul, contemporan cu cei doi episcopi. De aceea am socotit că merită să pomenim, chiar şi numai în cîteva rînduri, de strădaniile acestor ierarhi care, prin studiile făcute în Italia sau în marile oraşe germane, au unit teologia ortodoxă cu acurateţea ştiinţifică occidentală. Prin gîndirea lor au oferit o viziune unitară teologiei, dar şi metodele cele mai bune pastoraţiei ortodoxe într-o lume care se afla în schimbare sub influenţa ideilor iluministe. Din păcate avem o imagine preconceptă despre epoca fanariotă pe care o aplicăm şi culturii greceşti din secolul al XVIII-lea fără a ţine cont că într-o mare măsură aceasta a conservat viaţa bisericească ortodoxă care nu a suferit accidentele creştinismului occidental din timpul „secolului luminilor".

După cucerirea otomană, prin rolul său şi prin privilegiile obţinute, Patriarhia de Constantinopol a devenit mai „ecumenică" decît în timpul Imperiului bizantin. Emigraţia

[1] C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogreceşti*, trad. Mihai Vasiliu, Edit. pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1968, pp. 182-184.
[2] C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogreceşti*, p. 187; G. K. Katsimbalis, *Bibliographie de C. Théotokis*, Athénes, 1942, p.18.
[3] C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogreceşti*, p.189.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

cărturarilor greci în Apus a fost pentru teologia şi filosofia greacă cea mai puternică lovitură. Filosofia a revenit în orientul elen abia în secolul al XVII-lea, odată cu reluarea legăturilor spirituale cu Apusul. Tinerii greci din teritoriile stăpînite de latini în Chios, Creta, Cipru şi Insulele Ionice studiau de cele mai multe ori în universităţile din Veneţia şi Padova, centre importante ale învăţămîntului european. În domeniul filosofiei, Padova a devenit centrul neoaristotelismului, printr-o interpretare fisiocratică a filosofiei aristotelice[4]. Cel mai important dintre învăţaţii greci care au introdus neoaristotelismul în Răsărit a fost atenianul Theofylos Korydaleus (1570-1646), care studiase la Padova. Acestuia îi cerea patriarhul Chiril Lucaris să reorganizeze Marea Şcoală din Constantinopol şi să o transforme într-o universitate pentru toti ortodocşii. Theofylos Korydaleus a introdus gîndirea liberă în Europa răsăriteană. Academia din Constantinopol a devenit mode pentru şcolile din Iaşi, Bucureşti, Trapezunt, Patmos şi Chios. Cu toate acestea urmaşii învăţatului grec au devenit cei mai mari adversari ai filosofiei aristotelice. Pe plan politic, noua orientare a culturii elene a creat „aristocraţia" fanariotă, cu o influenţă importantă în lumea ortodoxă şi în Imperiul otoman. Unul dintre reprezentanţii de frunte ai fanarioţilor a fost Alexandru Mavrocordat (1641-1709) atît diplomat cît şi om de cultură[5]. De acelaşi renume s-a bucurat şi fiul său Nicolae, domnitor în Ţara Românească şi Moldova, autor al unor lucrări şi traduceri cu un conţinut politic[6]. Treptat se face trecerea spre o societate de tip capitalist, cu toate că Imperiul otoman era încă puţin receptiv la transformările majore produse în societatea europeană occidentală[7].

În pleiada de învăţaţi greci din secolul al XVIII-lea remarcăm cazul ieromonahului Methodios Anthrakitis (1660-1749), autorul unei lucrări intitulate *Teorii creştine*, în care nu se sfieşte să critice corupţia clerului şi să ceară o implicare mai mare a ierarhilor în activitatea pastorală. Atitudinea sa nu era una nouă dacă ţinem cont că în secolul al XVI-lea, Damaschin Studitul, autorul celei mai cunoscute culegeri de predici, alcătuia şi lucrarea *Dialogul*, o critică virulentă a ierarhiei ortodoxe. Gîndirea sa teologică dar mai ales cea filosofică l-au dus pe Anthrakitis la excomunicare şi caterisire în 1723. Penitenţa făcută a produs revocarea anatemei doi ani mai tîrziu, dar cu toate acestea a rămas un critic al aristotelismului, la fel ca şi elevul său Pahomie, tot un călugăr, care a ajuns să-şi formeze un cerc de discipoli în Salonic. Critic aspru al filosofiei korydaleice şi aristotelice, Pahomie a fost condamnat de Patriarhia Ecumenică şi exilat la Muntele Athos. Ideile iluministe preocupau pe clericii ortodocşi din Insulele Ionice. Un exemplu îl oferă Antonios Katiforos, protoiereul din Zante, care a studiat în Italia şi a predat în Veneţia, bucurîndu-se de aprecieri speciale din partea lui Evghenie Voulgaris. În Kefallonia, Vikentios Damodos (1700-1752), unul dintre elevii lui Katiforos, a făcut mereu apel la raţiune şi la judecata personală, identificîndu-se în gîdirea sa filosofică cu raţionalismul cartezian[8]. Atenţia noastră se opreşte însă asupra gîndirii şi filosofiei lui Nichifor Theotokis[9].

Cunoscutul teolog grec este probabil unul dintre cei mai mari oameni de cultură ai secolului al XVIII-lea. Născut la Corfu, la 15 februarie 1731, a primit numele de Nicolae. A studiat cu unul dintre cei mai renumiţi dascăli, Ieremia Kabbadias (1693-1781). După ce a fost hirotonit diacon, în perioada anilor 1749-1754, a studiat la Padova şi Bologna unde a acumulat solide cunoştinţe de fizică, matematică, filosofie şi retorică. În 1754 s-a revenit în

[4] Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, trad. Olga Cicanci, Edit. Omonia, Bucureşti, 2005, pp. 24-27.
[5] C. Th. Dimaras, *Alexandre Mavrocordato, Machiavelli et La Rochefoucauld*, în „La Greece au temps des Lumieres", Geneva, 1969.
[6] Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, p. 35.
[7] N. Todorov, *Sur quelques aspects du passage du feodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman*, în „Revue des etudes Sud-Est europeennes", (1963), pp. 103-136.
[8] Pashalis M. Kitromilides, *Iluminismul neoelen*, p. 43
[9] Daniel Stiernon, *Eugene Boulgaris*, în „La Theologie byzantine et sa tradition", vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 721-837.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

Corfu, unde a depus o intensă activitate de predicator şi a deschis o şcoală particulară în propria sa casă. A activat şi ca specialist în domeniul fizicii hidraulice, după ce insula a fost cucerită de veneţieni. Câţiva ani mai tîrziu (1758), împreună cu fostul său învăţător, a deschis o şcoală care a atras numeroşi elevi şi a dobîndit o anumită notorietate în rîndul grecilor[10]. Aceste acţiuni i-au atras ostilitatea arhiepiscopului latin de Corfu, care a căutat mereu prilej pentr a-l persecuta.

În 1761 Theotokis a fost invitat de patriarhul ecumenic Ioanichie al III-lea (1761-1763) să preia conducerea Atoniadei, şcoală teologică deschisă la Muntele Athos care a funcţionat puţin timp. Noul patriarh ecumenic Samuel Hangheris (1763-1768; 1773-1774) l-a numit predicator al Patriarhiei. În anul următor (1764) domnitorul Grigore Ghica al Moldovei l-a chemat la Iaşi, unde a preluat conducerea Academiei domneşti care fusese reorganizată şi unde a predat fizică şi matematică. De aici s-a îndreptat către Leipzig pentru a tipări primele sale lucrări importante. În anii care au urmat, 1767-1775, a activat la Constantinopol, Leipzig, Viena şi Bratislava. Aflat în conflict cu patriarhul Samuel din cauza unui cuvînt funebru pe care l-a ţinut la înmormîntarea Elenei Ghica, mama domnitorului Grigore Ghica, s-a refugiat la Leipzig de unde, în 1772, a fost chemat de comunitatea greacă din Veneţia pentru a accepta demnitatea de mitropolit ortodox al oraşului. Condiţiile puse de Theotokis, care erau greu de îndeplinit din cauza conflictelor cu Vaticanul şi cu autorităţile veneţiene, au făcut să nu mai fie numit mitropolit. În 1775 a trecut prin Iaşi, unde a activat ca profesor pentru a doua oară la Academia domnească. Din nefericire a intrat în conflict cu o serie de colegi profesori care-l considerau mult prea progresist. Astfel, în toamna anului 1776, Theotokis s-a stabilit la Poltava, în Ucraina orientală, la invitaţia compatriotului său, arhiepiscopul Evghenios Voulgaris. Cîteva luni mai tîrziu dirija activitatea unei noi şcoli pentru elevii ucrainieni, dintre care o parte erau greci.

După retragerea lui Vulgaris (1779), la conducerea Arhiepiscopiei a fost numit Theotokis, hirotonit episcop la Sankt-Petersburg (1779) în prezenţa ţarinei Ecaterina a II-a (1762-1796). Pe parcursul a şapte ani, cît timp a fost arhiepiscop de Slaviansk şi Cherson, a dus mai departe acţiunile lui Vulgaris, acelea de organizare a învăţămîntului, de ridicare de biserici şi înfiinţare de parohii, dar şi cea de instalare în eparhia sa a grecilor refugiaţi din cauza războiului ruso-turc din anii 1768-1774. În timpul păstoririi sale a reuşit să aducă în sînul Bisericii Ortodoxe un mare număr de rasolnici, graţie politicii sale religioase de *„credinţă comună”*, adoptată mai tîrziu oficial şi de autorităţile bisericeşti datorită eficacităţii acesteia în dialogul inter-confesional. În aceeaşi perioadă Theotokis a intesificat activitatea pastorală pentru convertirea uniţilor şi duhoboriţilor.

La 28 noiembrie 1786, Theotokis a fost trasferat în fruntea Arhiepiscopiei de Astrahan şi Stavropol (zona Mării Caspice). Şi aici a întreprins aceleaşi acţiuni de organizare bisericească, de pregătire a clerului, de convertire a rascolnicilor şi de stabilire a unui dialog cu alte grupuri religioase din regiune, în special cu armenii şi cu tătarii musulmani dintre care a convertit la creştinism un număr mare. În timpul păstoririi sale a rămas fidel autorităţilor bisericeşti ruseşte cu toate că i s-au adus o serie de învinuiri, de multe ori şi datorită faptului că era un ierarh străin, bănuit că ar favoriza pe străini, în special pe grecii din eparhia sa.

Theotokis a demisionat din rîndul episcopatului rus în 1792 şi a fost numit egumen al Mănăstirii Sfîntul Daniel de lîngă Moscova. Ţarul Pavel I i-a recunoscut meritele pastorale deosebite şi l-a decorat cu ordinul imperial Sfînta Ana pentru serviciile aduse Bisericii Ortodoxe Ruse (1797). La Mănăstirea Sfîntul Daniel şi-a continuat activitatea cărturărească pînă la moartea sa (31 mai 1800). În onoarea sa, la înmormîntare, au fost rostite patru elogii funerare: de către călugării mănăstirii, de către Evghenios Voulgaris, Alexandru Mavrocordat

[10] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, în „La Theologie byzantine et sa tradition”, vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 845-846.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

şi viitorul arhiepiscop de Astraha şi Caucaz, Anastasie Bratanovskji (1805-1806), fost episcop de Moghilev (1797-1805). Prin testament a lăsat biblioteca sa şi o imprtantă sumă de bani Athoniadei dacă cumva aceasta ar mai fi fost redeschisă. Academia Athonită nu a mai funcţionat, iar biblioteca sa a ajuns la Mănăstirea Iviron, apoi după numeroase peripeţii a poposit la Marea Şcoală patriarhală din Constantinopol, renovată printr-o serie de stăruinţe de către dascălul Dorothei Proios (1765-1821).

Cu puţin timp înainte de moarte, Theotokis a fost trimis într-o misiune diplomatică care urma să întărească influenţa Rusiei în Marea Mediterană. Prezenţa Rusiei în Marea Ioniană în alianţă cu Marea Britanie şi Austria, precum şi crearea Republicii autonome a Heptanezului sub protectorat rusesc nu-i puteau lăsa indiferenţi pe greci. De aceea se dorea plasarea lui Theotokis în scaunul de arhiepiscop al acestei noi republici. Proiectul nu s-a împlinit din cauza opoziţiei amiralului rus F. Uşakov (1743-1817), comandantul rus din Corfu.

Numeroşii săi discipoli l-au făcut cunoscut atît în lumea greacă, cît şi în Rusia unde gîndirea sa teologică a exercitat o mare influenţă. Opera sa vastă cuprinde omilii, ediţii ale Sfinţilor Părinţi, lucrări polemice, dar şi studii de matematică şi fizică. Un loc aparte îl reprezintă şi scrisorile sale care oferă o bogată imagine asupra Bisericii Ortodoxe din Grecia şi din Rusia, dar şi asupra societăţii din timpul său.

Dintre opere sale teologice amintim o serie de cuvîntări şi omilii:

1. *Λόγοιειςτην ΑγίανκαιΜεγάληνΤεσσαρακοστήν* (Colecţia de 29 de cuvîntări a fost alcătuită din predicile ţinute în Corfu cînd se găsea sub conducerea lui Ieremia Kabbadias).
2. *Κυριακοδρόμιονα΄* (Omilii la duminici – lucrare care cuprinde un comentariu exegetic la pericopele evanghelice din duminici).
3. *Κυριακοδρόμιονβ΄* (Omilii la duminici – lucrare care cuprinde exegeze la Faptele Apostolilor şi Epistolele pauline din perioada Paştelui şi a Penticostarului).
4. *Επικήδειος* - Cuvînt funebru rostit în Constantinopol în 1768 la înmormîntarea Elenei, mama principelui Grigorie Ghica. Theotokis laudă credinţa defunctei pe care a cunoscut-o în perioada frecventării casei principelui Ghica la Constantinopol. Din cauza acestei cuvîntări socotită exagerată de către patriarhul Samuel Hangheris a trebuit să părăsească Constantinopolul).
5. *ΠροσφώνηματηΑυτοκράτοριΑικατερίνη* (Cuvînt rostit în faţa împărătesei Ecaterina a II-a a Rusiei în ziua hirotonirii sale ca arhiepiscop la Sankt-Petersburg - 6 august 1779). În cuvîntul său o socoteşte pe împărăteasca Rusiei *„protectoare a Ortodoxiei din întreaga lume”*. Theotokis face aluzie şi la *„planul grecesc”* de reconstruire a Imperiului greco-bizantin cu Ecaterina a Rusiei ca împărat.
6. *Ενθφρονιστήριοςλόγος* (Discurs rostit la sfîrşitul lui octombrie 1779 în Poltava, unde Theotokis i-a urmat lui Evghenios Voulgaris).
7. *ΛόγοςειςτηνΚυριακήντηςΟρθοδοξίας* (Cuvînt rostit în Duminica Ortodoxiei la Poltava).
8. *Λόγος* (Discurs rostit în limba latină la 21 septembrie 1786, înainte profesorilor şi elevilor de la Seminarul din Poltava, în catedrala Uspenski, cu ocazia deschiderii cursurilor şcolare. În acest discurs a accentuat necesitatea acestor cursuri pentru pregătirea clerului care să-i conducă pe credincioşi la mîntuire).
9. *Λόγοςαποχαιρετιστήριος* (Cuvînt ţinut cu ocazia părăsirii Arhiepiscopiei de Austrahan şi Stavropol în catedrala Schimbării la Faţă din Astraha la 15 iunie 1792. Plecarea sa din fruntea Arhiepiscopiei a justificat-o prin vîrsta înaintată şi sănătatea şubredă care nu-i mai permiteau să conducă o eparhie dificilă. În cuvîntul rostit şi-a cerut iertare credincioşilor săi pentru eventualele greşeli, comparînd cuvintele sale cu cele rostite de Sfîntul Apostol Pavel în Milet)[11].

[11] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 853-856.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

Pe lîngă predicile ţinute în faţa credincioşilor, s-a ocupat şi cu tipărirea unor ediţii din Părinţii Bisericii:

1. *ΙσαάκτουΣύρουτάΕυρεθένταασκητικά* (Isaac Sirul, *Opere ascetice* – realizată la îndemnul şi cu susţinerea financiară a patriarhului Efrem al II-lea al Ierusalimului (1766-1770). Prelucrarea este făcută după două manuscrise din secolele XIV-XV. Este o ediţie folosită şi astăzi pe care Theotokis a adresat-o comunităţilor monastice din Sinai şi Muntele Athos, pentru a le furniza elementele necesare unei mai bune vieţuiri ascetice).

2. *ΣειράειςτηνΟκτάτευχον* (Realizată după manuscrise cu numeroase greşeli, Theotokis a fost nevoit să facă corecturi şi note explicative. A fost o lucrare foarte apreciată de contemporani)[12].

Dintre lucrările polemice amintim:

1. Alfonso Buenhombre, *Liber Rabbi Samuelis* (1339), o lucrare polemică anti-iudaică foarte difuzată şi tipărită la Anvers în 1486, în care Hristos este prezentat ca adevăratul Mesia. Lucrarea este atribuită unui rabin din Maroc convertit la creştinism. Textul arab se crede că a fost tradus în latină de dominicanul Alfonso Buenhombre (+1353?) în 1339. Este probabil o ficţiune literară scrisă de Buenhombre direct în latină.

2. *Περί τηςτωναγίωνπρεσβείας* (Theotokis prezintă tematica acestei lucrări ca fiind un dialog cu un protestant, discuţie care a avut loc la Leipzig, fiind dezbătută mijlocirea sfinţilor pentru mîntuirea credincioşilor. Theotokis prezintă teologia ortodoxă a mijlocirii sfinţilor şi refuză învăţătura protestantă).

3. *Responsio ad Athanasium Demetrievici* (În acest răspuns este pusă în discuţie teologia despre purcederea Sfîntului Duh, despre primatul papal, purgatoriul şi reacţia ortodoxă faţă de prozelitismul catolic, foarte activ în Polonia sau Slavonia. Theotokis se pronunţă şi faţă de ortodocşii convertiţi la catolicism, precum Athanasie Dimitrovici care în 1776 a publicat la Viena o scriere împotriva Bisericii Ortodoxe)[13].

Theotokis a fost pasionat de ştiinţele exacte şi este autorul unor lucrările de fizică şi matematică:

1. *Στοιχείαφυσικής*. Această lucrare produce o ruptură faţă de aristotelism, prezentînd fizica modernă bazată pe principiile şi teoriile lui Newton. Theotokis n-a făcut doar o lucrare de compilaţie, ci şi-a adus şi o contribuţie personală.

2. *Στοιχείαγεωγραφίας* este un curs de geografie ţinut de Theotokis la Iaşi în anii 1775-1776, care a fost completat de Anthim Gazis (1764-1828) pe baza noilor descoperiri geografice. Prima parte a lucrării cuprinde elemente de cosmografie şi astronomie, iar partea a doua este o geografie fizică şi politică.

3. *Στοιχείαμαθηματικών* este cursul de matematică alcătuit de Theotokis în perioada profesoaratului din Corfu, care a avut o largă difuzare în manuscris. După tipărire lucrarea a avut acelaşi succes, fiind adoptată ca manual în multe şcoli greceşti din Balcani.

Multe dintre scrisorile lui Theotokis s-au păstrat, iar o parte dintre ele au fost publicate. Scrisorile sunt importante pentru că prezintă viaţa Bisericii Ortodoxe şi atmosfera în care şi-a dus activitatea unul dintre cei mai importanţi ierarhi şi oameni de cultură greci din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Doctrina promovată de scrierile lui Theotokis este una ortodoxă. În toate operele sale s-a raportat constant la Biserică şi teologia ortodoxă. Conform gîndirii sale, credinţa ortodoxă este cea care duce omul la mîntuire şi de aceea apără această credinţa în disputele cu romano-catolicii, fiind un adversar clar al uniatismului, fenomen răspîndit în teritoriile ucrainiene. Originar din Corfu, unde influenţa occidentală se făcea simţită, Theotokis a fost un adversar al catolicismului atît în învăţămînt unde a activat ca profesor, dar mai ales în predicile rostite

[12] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 857.
[13] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 858-861.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

în diferite situaţii. Faptul că a fost refuzat pentru demnitatea de mitropolit al Philadelphiei datorită intransigenţei sale în materie de credinţă, dovedeşte atitudinea sa critică faţă de Roma şi credinţa într-o renaştere a teologiei ortodoxe pe care o considera superioară celei catolice. El a propus modificarea statutului acordat grecilor din Veneţia şi eliminarea formulelor ambigui în relaţiile cu papalitatea. Mai mult chiar, Theotokis a criticat pe ortodocşii care se lasau influenţaţi de modelele şi concepţiile occidentale, precum Ioasaf Cornelios, care într-o lucrare l-a copiat pe iezuitul Paolo Segneri (1624-1694). Teologia lui Theotokis a devenit model pentru unii dintre ucenicii săi care i-au împrumutat atitudine anti-catolică. Elevul său Demetrios a tradus în italiană lucrarea anti-catolică alcătuită de Constantin Hagionaoumites, lucrare care fusese tipărită în limba greacă în 1746 la Moschopolis. Deşi traducerea italiană nu a fost tipărită, ea a provocat numeroase probleme *Congregaţiei de Propaganda Fide* care a încercat confiscarea ei şi a originalului grec care circula în Corfu. Theotokis a fost la fel de critic şi la adresa teologiei uniate, fiind împotriva recunoaşterii hirotonirii uniate. Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe din Rusia avea o atitudine tolerantă faţă de relaţiile cu greco-catolicii, fapt interpreta de ierarhul grec prin prisma politicii de expansiune pe care Rusia o desfăşura în Ucraina, unde încerca să convertească cît mai mulţi preoţi greco-catolici.

Theotokis a avut chiar unele conflicte cu arhiepiscopul armean Iosif Argutinskij-Dolgonuki (1743-1801) pentru acţiunile de convertire la Ortodoxie a armenilor. Şi faţă de protestantism a avut o atitudine intransigentă. În timpul şederii sale în Germania a întărit credinţa ortodoxă printr-o serie de cuvîntări ţinute în biserica ortodoxă din Leipzig frecventată de greci, slavi şi chiar de armeni. Aici a fost în contact şi cu teologii protestanţi cu care a discutat divergenţele dintre teologiile celor două confesiuni. De altfel, Theotokis a alcătuit o lucrare în care susţine, conform tradiţiei ortodoxe, rolul sfinţilor ca mijlocitori în actul mîntuirii şi cinstirea lor[14].

Theotokis vedea Rusia ca fiind puterea politică capabilă să organizeze o *federaţie ortodoxă* care să cuprindă toate popoarele din Balcani. Ţarina Ecaterina a II-a vedea credinţa ortodoxă ca fiind un important element de unitate al acestor popoare. Theotokis avea chiar o viziune *ecumenică* pentru stabilirea unei coexistenţe paşnice între diferitele naţiuni pe baza unor principii religioase. Deşi exigent în ceea ce priveşte mărturisirea credinţei ortodoxe, a arătat toleranţă faţă de rascolnici care, după părerea sa, aveau o credinţă ortodoxă şi cărţile liturgice canonice. Se cunoaşte atitudinea sa faţă de locuitorii satului Znamenka pentru care a intervenit la prinţul G. Potemkin ca aceştia să-şi ridice o capelă şi să aibă un preot care să slujească după vechiul tipikon. El a lansat şi o scrisoare enciclică (1780), în care îi apăra pe rascolnici socotindu-i în mare parte ortodocşi. Theotokis a pus accentul în primul rînd pe unitatea dogmatică. Dacă diferenţele pot fi culturale sau lingvistice, ele nu pot fi însă niciodată dogmatice[15]. Ecaterina a II-a oferise printr-un ucaz din 1762 toleranţă grupurilor religioase ruseşti. Revenirea la Ortodoxie a celor din Znamenka constituia un prim succes al acestei politici, dar şi un merit al lui Theotokis. Cu toate acestea era criticat dur de Sfîntul Sinod rus. În răspunsul său, ca apărare, a amintit de necesitatea unui ecumenism ortodox. Cu timpul metoda lui Theotokis a fost acceptată, iar în 1800 a fost chiar aprobată de împăratul Pavel ca model al dialogului cu celelalte confesiuni şi denominaţiuni religioase.

Theotokis a intrat în legătură şi cu sectele creştine care refuzau instituţiile bisericeşti – molocanii[16] (cei care posteau cu produse lactate) şi duhoborţii[17] (adversari ai Sfîntului Duh) care propovăduiau pacifismul absolut. Aceste secte erau percepute ca adversare ale autorităţii imperiale. În gîndirea lor teologică respingeau Sfintele Taine, cultul, tradiţiile bisericeşti,

[14] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, pp. 872- 873.
[15] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 875.
[16] Vezi W.B. Moore, *Molokan Oral Tradition: Legendes and Memorates of an Ethnic Sect*, Berkeley CA, 1973.
[17] Vezi J.D. Buhr, *The Origin of the Doukhobor Faith. A Contribution to Doukhobor and Mennonite History in Russian and Canada*, Clearbrook BC,1963.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

Sfînta Scriptură şi scrierile Sfinţilor Părinţi, sinoadele, crucea şi sfintele icoane. Îşi fundamentau credinţa pe propria lor conştiinţă şi personalitate. Theotokis a dat instrucţiuni clerului ortodox despre felul în care trebuie să-i trateze, avertizînd şi Sfîntul Sinod despre pericolul pe care-l reprezentau. Sinodul a reacţionat sugerînd deportarea acestora, mulţi dintre duhoborţi ajungînd după 1799 în Finlanda.

Prin acţiunile sale Theotokis a dovedit că stăpîneşte o teologie ortodoxă solidă şi diversă. Cultura sa se fundamenta pe o lectură asiduă a Sfinţilor Părinţi greci (spre deosebire de Vulgaris nu a acordat o importanţă mare Părinţilor Latini). Prin editarea lucrării lui Isaac Sirul o încercat să vină în sprijinul nevoile duhovniceşti ale monahilor. Pentru Theotokis, monahismul reprezenta totala devoţiune faţă de Dumnezeu, ascultarea, rugăciunea lăuntrică şi pregătirea pentru moarte, dar şi pentru viaţa veşnică. Opera teologică a lui Theotokis în care teologia Sfinţilor Părinţi este foarte prezentă, a contribuit la renaşterea literaturii patristice, fenomen pe care îl cunoaşte lumea ortodoxă greacă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

La Iaşi, Theotokis l-a cunoscut pe Paisie Velicikovski (1722-1794)[18], reorganizatorul isihasmului şi monahismului în Ţările Române şi în Rusia, care era implicat într-un amplu proiect de strîngere a manuscriselor patristice referitoare la tradiţia ascetică. Opera ascetică a Sfîntului Isaac Sirul a fost tradusă în slavonă şi tipărită prin anii 1770-1771, fiind folosită ediţia greacă a lui Theotokis.

Munca depusă de Theotokis a fost semnificativă şi în domeniul exegezei biblice. Pentru teologul grec, textul Sfintei Scripturi nu era un produs al hazardului, el trebuind abordat cu mare seriozitate cu ajutorul unui ghid şi al harului divin. Pentru a explica textele biblice foloseşte metodele: istorico-gramaticală, alegorică, anagogică şi morală. Sfînta Scriptură este revelată şi fără greşeală. În explicarea acesteia a căutat să se apropie tot mai mult de sensul scripturistic. El evită căutările excesive şi interpretările fanteziste şi dovedeşte prudenţă, moderaţie şi raţionalitate. Combate exegeza neavizată făcută de unii contemporani precum Theodoret de Ianina (1740-1823), călugăr athonit la Mănăstirea Esfigmenu care a tipărit în 1800 o exegeză la Apocalipsă, interzisă pentru numeroasele erori de doctrină şi interpretare[19]. În materie de exegeză, dar şi de doctrină creştină, Theotokis a dat multe răspunsuri teologice solicitărilor lui Neofit Kavsokalivitul şi Elefterios Mihail. Theotokis a făcut o apologie a credinţei creştine în faţa tendinţelor anticreştine din „secolul luiminilor”. Pentru aceasta a tradus lucrarea antivolteriană a lui G.-J. Clemence şi a criticat metoda frauduloasă şi subversivă a interpretării lecturilor sfinte.

Marele teolog grec este cunoscut şi ca un foarte bun predicator care în cuvîntările sale a dovedit o profundă cunoaştere a tradiţiei ortodoxe şi a Sfinţilor Părinţi. Foloseşte în predicile sale multe dintre cunoştinţele sale de fizică şi matematică. Prin predicile sale a urmărit mîntuirea credincioşilor şi conducerea lor către Împărăţia cerurilor, care este întoarcerea la starea umană cea dintîi făcută posibilă prin întruparea, patimile şi învierea Mîntuitorului Hristos. Pentru omul căzut, medicamentele (φάρμακα) cele mai eficiente sunt Scrierile Sfinte. Colecţia sa de omilii a răspuns şi unor nevoi pastorale presante[20]. În predicile sale nu a făcut doar exegeza textelor scripturistice, ci a abordat problemele şi păcatele societăţii contemporane lui, a neputinţelor propriilor credincioşi, a necesităţii pocăinţei şi iubirii, virtuţile creştine indispensabile mîntuirii. Omiliile lui Theotokis au cunoscut un adevărat succes în domeniul pastoralei ortodoxe din secolele XIX şi XX, şi nu doar în mediul grecesc, deoarece ele au fost traduse în limbile rusă, sîrbă, română, bulgară şi turcă. Unele dintre

[18] Ilarion V. Felea, *Paisie şi paisianismul*, în colecţia Cărţile Vieţii, Cluj, 1940; Serghie Cetfericov, *Paisie, stareţul mănăstirii Neamţu din Moldova. Viaţa, învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. de Nicodim Munteanu, Neamţ, 1933.
[19] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 881.
[20] Vasilios Makrides, *Nicephore Theotokes*, p. 887.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)

aceste omilii au fost introduse în programa şcolară şi în cărţile elevilor greci datorită caracterului pedagogic şi stilului particular adoptat în expunere. În predicile sale a abordat subiecte teologice variate: dogmatice, exegetice şi morale şi a expus teme legate de viaţa parohială, de construirea de biserici şi aşezarea în ele a unui cler instruit. El a lucrat şi pentru păstrarea unei Ortodoxii curate, ferite de schismă, erezie şi de superstiţii. Glasul său s-a ridicat şi împotriva preoţilor *nomazi*, lipsiţi de zelul pastoral, care reprezentau în gîndirea sa un real pericol pentru stabilitatea şi unitatea religioasă a Bisericii în general.

BIBLIOGRAPHY

Buhr, J. D., *The Origin of the Doukhobor Faith. A Contribution to Doukhobor and Mennonite History in Russian and Canada*, Clearbrook BC,1963.
Cetfericov, Serghie, *Paisie, stareţul mănăstirii Neamţu din Moldova. Viaţa, învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. de Nicodim Munteanu, Neamţ, 1933.
Dimaras, C. Th., *Istoria literaturii neogreceşti*, trad. Mihai Vasiliu, Edit. pentru Literatură Universală, Bucureşti, 1968.
Dimaras, C. Th., *Alexandre Mavrocordato, Machiavelli et La Rochefoucauld*, în „La Greece au temps des Lumieres", Geneva, 1969.
Felea, V. Ilarion, *Paisie şi paisianismul*, în colecţia Cărţile Vieţii, Cluj, 1940.
Katsimbalis, G. K., *Bibliographie de C. Théotokis*, Athénes, 1942.
Kitromilides, M. Pashalis, *Iluminismul neoelen*, trad. Olga Cicanci, Edit. Omonia, Bucureşti, 2005.
Makrides, Vasilios, *Nicephore Theotokes*, în „La Theologie byzantine et sa tradition", vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 845-846.
Moore, W. B., *Molokan Oral Tradition: Legendes and Memorates of an Ethnic Sect*, Berkeley CA, 1973.
Stiernon, Daniel, *Eugene Boulgaris*, în „La Theologie byzantine et sa tradition", vol. II (XIIIe-XIXe), coordonatori Carmelo Giuseppe Conticello, Vassa Conticello, Turnhout, Brepols Publishers, 2002, pp. 721-837.
Todorov, N., *Sur quelques aspects du passage du feodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman*, în „Revue des etudes Sud-Est europeennes", (1963), pp. 103-136.

BDD-A30477 © 2019 Arhipelag XXI Press
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.32 (2026-09-14 14:25:40 UTC)